

people; to fill a child's life is available for her age varieties of social activities; from an early age to expose the child through the nature of those sources which enhance the sense of love of country.

These are the main ideas, opinions, recommendations of V. Sukhomlynsky on patriotic education of children and youth. There is no doubt that their use will help parents, teachers, educators to be aware of the importance, nature and ways of love for the Motherland - Ukraine.

Key words: Motherland, patriotic education, personality, pedagogical conditions, family morality, educational tool, social institution.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2016

Р. В. Павелків

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА ТА КОМПОНЕНТА МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті розглянуто основні напрями дослідження феномена «емпатія». З'ясовано, що емпатія як соціально-психологічне явище є однією з найважливіших характеристик емоційної сфери, важливою складовою гармонійного розвитку особистості та визначає рівень її морально-етичного розвитку. Проаналізовано основні теоретичні підходи до розуміння поняття емпатії та емпатійності в руслі вітчизняних та зарубіжних досліджень. Емпатійна спрямованість розглядається як прояв емпатійних переваг, як вибір особистістю тих об'єктів, тих сфер життєдіяльності, стосовно яких, у першу чергу, виникають емпатійні переживання суб'єкта, і де найбільш яскраво виявляється індивідуальна своєрідність емпатії. Встановлено, що емпатія виникає і формується у процесах взаємодії, спілкуванні, в основі яких лежить механізм усвідомленої чи неусвідомленої ідентифікації. Зазначено, що розвиток емпатії проходить від нижчих інстинктивних форм до вищих соціальних почуттів і зумовлюється соціальним впливом, а також системою виховних впливів. Констатовано, що в формуванні емпатії виділяють етапи, котрі найтіснішим чином пов'язані з розвитком усієї особистості людини, а в ній найбільш безпосередньо – із системою ціннісних орієнтацій, яка в людини складається. Доведено, що вияв емпатії і її форма залежать як від природних особливостей особистості, наприклад, темпераменту, загальної чуттєвості, так і від умов виховання, життєдіяльності людини, її емоційного досвіду.

Ключові слова: емпатія, емпатійність, емпатійний процес, емпатійна взаємодія, емпатійні переживання, особистість, моральна сфера.

Постановка проблеми. У житті людини дуже важливо вміти розуміти почуття інших – це джерело благополучного спілкування,

безкорисливості і взаємності. В дітях почуття емпатії (розуміння почуттів іншого, співпереживання) закладено початково: діти відчувають, хто їх любить, і дійсно рідко помиляються. Розвиток емоційної чутливості залежить від багатьох чинників, серед яких міра актуалізації потреби у благополуччі інших людей, уміння правильно «читати» невербальну інформацію про стан людини або тварини за їх позою, мімікою, жестами, інтонацією голосу тощо, а також від характеру виховання в сім'ї, школі, життєвих умов. Дослідження емпатії є актуальним, оскільки емпатія є важливою умовою ефективного спілкування, взаємодії, спільної діяльності людей, є вагомою складовою гармонійного розвитку особистості, визначаючи рівень її морально-етичного розвитку та формування альтруїстичних форм поведінки.

Метою статті є розкриття особливостей розвитку емпатії як соціально-психологічного явища та важливої складової моральної сфери особистості.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. У психології виділяють дві точки зору стосовно розуміння явища емпатії. Згідно з першою, емпатію трактують як процес або стан (А.П. Сопіков, Л.П. Стрелкова, І.М. Юсупов, К. Роджерс), для другої характерне уявлення про емпатію як про здатність чи стійку властивість особистості (В. І. Кротенко, В. А. Лабунська). До поняття «емпатія» учені ставляться по-різному: одні емпатію розглядають у контексті моральних почуттів (Т. П. Гаврилова, Ю. З. Гільбух, В. Д. Шадриков); інші роблять акцент на тому, що емпатія відіграє головну роль у гармонізації міжособистісних стосунків (В. Д. Абраменкова, В. С. Агеев, Ю. Б. Гіппенрейтер); значна частина дослідників вважають її джерелом альтруїзму, підтримуючої поведінки (С. К. Нартова-Бочавер, Є. П. Ільїн, М. С. Яницький).

Останнім часом емпатія активно вивчається у професійному контексті: як «педагогічна емпатія» (Ю. Б. Гіппенрейтер, Т. В. Василюшина, Л. П. Виговська, С. Д. Максименко, С. М. Максимець, Л. Б. Малицька, О. Г. Солодухова, Т. С. Яценко); як «терапевтична емпатія» (А. Е. Айві, М. Б. Айві, А. К. Бохарт, Т. Райк), як професійно важлива властивість психолога (М. А. Амінов, Ж. П. Вірна, М. В. Молоканов, О. П. Саннікова, Н. В. Чепелева).

Дослідження емпатії показало, що це складне багаторівневе, але в той же час і цілісне утворення, у структурі якого виділяють три рівні:

- формально-динамічний, що характеризує динамічні властивості емпатії (особливості виникнення та перебігу її емпатійних реакцій) і якісні, що відображають психологічну сутність емпатійного процесу (емоційна емпатія, когнітивна та дійова);

- змістовний, до якого входять ті аспекти емпатії, що стосуються вибору простору, для переживання емпатії і морально-етичного змісту її об'єкта;

- імперативний рівень, що відображає індивідуальні уявлення про існуючі соціально-культурні «норми» емпатійних проявів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпатія – це переклад слова «*emfulung*», що вживається німецькими психологами, котре в словіному перекладі означає «вчування». Це запозичення з грецької («*pathos*», що означає глибоке і сильне відчуття, близьке до страждання, методом префіксації доданий прикметник «*in*»). Емпатія – вчування, пізнання суб'єктом іманентного світу іншого індивіда, а також чуттєво – емоційне відшукування суб'єкта на негативні і позитивні почуття – емоції іншого суб'єкта ... Самі співпереживання можуть бути співвіднесені не тільки з реальним конкретним суб'єктом, але й з переживаннями, емоціями, задумами, ідеями персонажів з літературних творів, кінематографа, сценічного мистецтва [14].

Емпатія передбачає можливість зрозуміти почуття співрозмовника, жити його почуттями, співпереживати з ним. Ця здатність найбільш, на наш погляд, «невловима» для аналізу, але очевидна для всіх людей, що спілкуються. Відомо, що людина, яка емоційно не відгукується, душею черства – поганий співрозмовник. Здатність до емпатії розвивається у людей, котрі самі достатньо багато пережили і багато відчули.

Вияв емпатії і її форма (співчуття, співпереживання) залежать як від природних особливостей особистості, наприклад, темпераменту, загальної чуттєвості (сенситивності), так і від умов виховання, життєдіяльності людини, її емоційного досвіду. Емпатія виникає і формується у взаємодії, спілкуванні. В основі цього процесу лежить механізм усвідомленої чи неусвідомленої ідентифікації. Остання, в свою чергу, є результатом дії більш фундаментальної якості людини – здатності порівнювати себе, свою особистість, поведінку, стан з іншими людьми. Здатність вгадувати емоційний стан іншого з найбільшою очевидністю проявляється в поведінці дитини, котра бачить ображену чи засмучену людину. Той факт, що більшість дітей здатні оцінювати психологічний і емоційний стан іншої людини, передбачає, що діти можуть згадувати свої минулі емоційні переживання і використовувати цю інформацію.

Дисциплінування за допомогою засобу індукції, котре передбачає спільне розмірковування з дитиною і вказування на негативні наслідки неприйнятної поведінки, сприяє розвитку емпатійності у дитячому віці. Діти, батьки яких використовують індукцію, частіше реагують просоціально на неприємності в інших людей і частіше допомагають і проявляють увагу. Застосування більш строгих засобів – заснованих на примушуванні чи володінні матеріальними ресурсами (включаючи фізичне покарання, обмеження привілеїв і погрози) – веде до соціально негативних наслідків, прояву неповаги до інших людей, до скупості й егоцентризму. Стиль дисциплінування з найбільшою ймовірністю сприяє розвитку просоціальної поведінки, полягає у частому використанні індукції і рідкому застосуванні сили. Індукцію розглядають як ефективний засіб розкриття в дитини природної схильності до емпатії, котра як наслідок проявляється в чуйності [10].

Сум також відіграє важливу роль у формуванні й розвитку механізмів емпатії. Плач дитини викликає у матері відчуття

співпереживання, пробуджує її звернути увагу на дитину, заспокоїти її. Цікавим є той факт, що сумні переживання можуть мотивувати й альтруїстичну поведінку, і поведінку, спрямовану на самовдоволення. Це відбувається тоді, коли емоція суму викликана когнітивними процесами (наприклад, згадкою про сумну подію). Якщо людина згадує сумну подію, що відбулася з нею, то вона відчуває жалість до себе, проте якщо ця подія відбулася з її другом чи будь-якою людиною, то її увага зосереджена на нещастях іншого, і в цьому випадку вона швидше за все відчує жалість і співпереживання, намагатиметься допомогти ближньому [9].

Емпатія, якщо розглядати її прояв у дорослої людини, зазвичай виступає як дуже складне психологічне утворення, у якому пізнавальні й емоційні процеси виявляються пов'язаними один з одним найтіснішими залежностями. Результати пізнання емоційного стану іншої людини особистістю і характер її власного емоційного відшукування на ці стани більшою мірою залежать від мотивів, котрі є провідними для особистості при її спілкуванні з іншими людьми, і не меншою мірою вони залежать від стійкості цих мотивів. Характер провідної для людини мотивації в актах спілкування з іншими людьми і її, так би мовити, колективістська чи егоцентрична основа неухильно впливають на форми емпатії і особливості її прояву стосовно різних емоційних станів іншої людини.

Емпатійне переживання може бути з будь-яким знаком емоційного стану суб'єкта (позитивним – радість, задоволення і негативним – сум, невдоволення). Досить логічно, що при переживанні задоволення, радості людина не так гостро потребує емоційного чи дієвого відшукування, як у тому випадку, коли вона відчуває неблагополуччя. Когнітивна емпатія інших людей, тим більше емоційна і поведінкова емпатія, допомагає їй справитися з тяжкими переживаннями.

Чим тісніший зв'язок між людьми (наприклад, між друзями, подружжям), тим більша емпатія можлива між ними. Більш того, форма емпатії також залежить від типу міжособистісних стосунків. Якщо когнітивна й емоційна емпатія можлива при будь-яких типах взаємин, то поведінкова, дієва емпатія характерна для близьких. Безумовно, дієва емпатія природна для людини гуманної взагалі, але при близьких відносинах вона найбільш очевидна. Емпатія – соціально позитивна якість особистості, вона підтримується суспільними нормами життя, але може мати індивідуальний, вибірковий характер, коли відгукуються на переживання не будь-якої іншої людини, а тільки значимої. У зв'язку з цим логічно припустити, що при наявності міжособистісної привабливості можна очікувати і більшу величину емпатії у всіх трьох її формах [6].

Б. Паригін зазначає, що емпатію важливо відрізнити від близького до неї явища – симпатії. Емпатія, на протилежність симпатії, – ставлення нейтральне. Емпатуючий уникає не лише негативних, але й позитивних суджень щодо епатованого. Симпатія – це «співчуття», котре може призвести до сентиментальності [11].

Механізм емпатії у певних рисах схожий із механізмом ідентифікації: і там, і тут присутнє вміння поставити себе на місце іншого,

подивитися на речі з його точки зору. Однак поглянути на речі з чужої точки зору не обов'язково означає ототожнити себе з цією людиною. Якщо я ототожнюю себе з кимось, це означає, що я будую свою поведінку так, як будує її цей «інший». Якщо ж я проявляю до нього емпатію, я просто приймаю до уваги лінію його поведінки, але свою власну можу будувати зовсім по-іншому. І у тому, і в іншому випадках очевидним буде врахування поведінки іншої людини, але результат наших спільних дій буде різним: одна справа – зрозуміти партнера по спілкуванню, ставши на його позицію, діючи з неї, інша справа – зрозуміти його, прийнявши до уваги його точку зору, навіть співчуваючи йому, але діючи по-своєму.

Утім, обидва випадки потребують вирішення ще одного питання: як буде той, інший, тобто партнер по спілкуванню, зрозуміти мене. Від цього буде залежати наша взаємодія. Іншими словами, процес розуміння один одного ускладнюється явищем рефлексії. Під рефлексією розуміється усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню. Це вже не просто знання чи розуміння другого, але знання того, як другий розуміє мене, своєрідний подвоєний процес дзеркальних відображень один одного [11].

Як вже нам відомо, емпатія оснований на умінні правильно представляти собі, що відбувається усередині іншої людини, що вона переживає, як оцінює оточуючий світ. Саме завдяки емпатії ми, читаючи книгу чи дивлячись фільм, відчуваємо те саме, що відчуває людина, яка потрапила в різні життєві ситуації: радість і гордість футболіста, який забив гол; розчарування і сум студента, що не склав іспит. Тому емпатія буде тим вищою, чим краще людина може представити собі, як одна і та ж подія буде сприйнята різними людьми, і наскільки вона допускає право на існування цих різних точок зору. Емпатійні властивості людини зростають із ростом життєвого досвіду. Літні люди, які багато чого побачили на своєму віці і багато пережили, краще розуміють, що відчуває людина, яка потрапила в ті чи інші обставини, ніж, скажімо, підліток.

Дослідження, проведені на сьогодні, показують, що у формуванні емпатії виділяються етапи, котрі найтіснішим чином пов'язані з розвитком всієї особистості людини, а в ній найбільш безпосередньо – із системою ціннісних орієнтацій, яка в людини складається. Ступінь суб'єктивної значимості у цій системі для людини других людей і значимості для неї власного «Я» завжди впливає на всі основні характеристики, притаманної їй емпатійної властивості.

Індивідуально-психологічне вивчення особливостей прояву емпатії в різних людей дало змогу виявити значні відмінності у її сформованості у кожної з них. Ці відмінності відносились передусім до кола тих людей і характеру їх переживань, по відношенню до яких емпатія у них проявлялась, а також до таких її характеристик, як широта, сила, стійкість, дієвість.

Емпатія може виступати як джерело справжнього альтруїзму. Окремі дані показують, що справжній альтруїзм може існувати у таких випадках:

- емпатія викликає надання допомоги тільки тоді, коли люди вважають, що інші отримують необхідну їм допомогу;

- люди, у яких зростає емпатія, надають допомогу навіть тоді, коли впевнені, що ніхто не дізнається про їх допомогу. Їх участь продовжується доти, доки людині не буде надана допомога. Якщо намагання цих людей допомогти закінчується невдачею, їх настрої погіршуються, навіть якщо вони в дійсності нічого не могли зробити;

- люди іноді наполягають на наданні допомоги потерпілому, навіть коли вважають, що їх поганій настрої тимчасово викликаний якимись ліками депресивної дії;

- люди, що відчувають сильну емпатію, здатні знехтувати власними принципами і уявленнями про честь і справедливість, лише б надати людині необхідну допомогу. Відчуваючи, що емпатія пробуджує альтруїзм, люди іноді намагаються уникати ситуацій, що викликають емпатію, щоб була можливість утекти від надмірного включення в них.

Хочеться детальніше розглянути вплив емпатії на міжособистісні стосунки. Під поняттям «вплив», услід за провідними психологами, що вивчали цю проблему, ми розуміємо процес, який реалізується в ході взаємодії двох або більше рівнопорядкованих систем і результатом якого є зміна у структурі (просторово-часових характеристиках) і стані хоча б однієї з них.

Аналізуючи зміст психологічного знання за останні сто років, учені виокремили три різні стратегії психологічного впливу: імперативну, маніпулятивну та розвивальну. Кожна з них сформувалась у зв'язку з розвитком психологічного та природничого знання. Остання, розвивальна стратегія, базується на суб'єкт-суб'єктивній (або діалогічній) парадигмі, де психіка виступає відкритою системою, що постійно взаємодіє з іншими системами, змінюється та саморегулюється. Розвивальна стратегія, порівняно з двома попередніми, оперує з більш глибокими, індивідуально-смысловими змістами психіки особистості, що визначає можливість її використання для глибших змін та особистісного зростання. Саме до впливу за цією стратегією належить вплив шляхом емпатії.

Вважається, що класичне визначення передумов розвивальної взаємодії уперше представив американський психолог та психотерапевт К. Роджерс. І саме він уперше вказав на емпатійне розуміння як істинну умову розвитку у спілкуванні [13].

Потім ця ідея знайшла численні підтвердження. На окремі з них хочемо звернути увагу. По-перше, встановлено, що взаємне співчуття може визначати ефективність спільної праці. При цьому високий рівень емпатійності у стосунках (який визначався за допомогою ряду психологічних та фізіологічних ознак) відповідає високому рівню ефективності спільної діяльності.

По-друге, виявилось, що емпатія є необхідною умовою успіху будь-якої психотерапії. А. Айві, підсумовуючи досвід ряду авторитетних учених, пише: «Навички уважної поведінки і впливу завжди були недостатні самі по собі для того, щоб забезпечити якість стосунків з клієнтами. Найголовніше – це якість емпатії...» [1].

З огляду на ці факти здається доцільним розглянути феномен емпатії з боку його регуляторної функції та визначити можливості його використання.

Емпатія являє собою відображення світу на емоційному рівні. Якщо мають місце емоції, то це означає, що задіяні життєві потреби. Тому суб'єкт впливу шляхом емпатії, на відміну від суб'єкта імперативного або маніпулятивного впливу, завжди реалізує в ньому свої життєві потреби. І це не тільки абстрактне судження, але й доведений життям факт. Емпатія сприймається тими, хто її відчуває, як життєво важлива подія, до якої вони прагнуть знову і знову. Деякі люди надають їй священного і глибоко-особистого значення. Співчуття дає змогу людям знімати напругу і сприяє розв'язанню важливих проблем.

Які ж закони лежать в основі такого впливу? У фізиці є так звана «теорема про невизначеність Гейзенберга», яка стверджує, що неможливо спостерігати будь-що, не змінюючи його цим самим хоча б трохи. Німецький фізик В. Гейзенберг цікавиться, головним чином, частками, меншими, аніж атом. Відкрита ним закономірність полягає у тому, що неможливо побачити дію фізичної частки, тим самим не вплинувши на її дію.

Проте виявляється, така закономірність існує не лише у світі елементарних часток, але й у соціальному світі також. Психологи виявили цю закономірність абсолютно самостійно, не маючи ні найменшої здогадки про те, що є відповідна фізична теорема. Вони дослідили кілька можливостей впливу на поведінку людини шляхом сприйняття цієї поведінки. По-перше, такий вплив відбувається у будь-якому спілкуванні, незалежно від того, наскільки співрозмовники відчувають стан одне одного, і знаходять відображення в тому, що кожен співрозмовник прагне поводити себе адекватно до ситуації [5].

Отже, серед багатьох засобів впливу на іншу людину є і вплив за допомогою співчуття. Важливо зазначити, що зміни, які відбуваються внаслідок дії емпатії, не є результатом обмеженого впливу жодної зі сторін спілкування. Ці зміни виступають швидше як наслідок спільності їхніх бажань, на основі якої і виникає сама емпатія.

Можна запропонувати ряд технік, дотримання яких значною мірою полегшить застосування емпатійно-розвивальної стратегії впливу у формуванні моральної сфери особистості.

По-перше, відкладіть на другий план бажання негайно змінити партнера по спілкуванню і займіться пошуком позитивних аспектів у його теперішньому досвіді. Для того, щоб налагодити стосунки, які сприяють можливості впливу на іншу людину шляхом емпатії, не просто корисно, але й необхідно виявляти у спілкуванні такі аспекти взаємин, як позитивне ставлення, повага, щирість, позиція неоцінювання, безпосередність та конгруентність. Позитивне ставлення і повага означає, що потрібно весь час пам'ятати про потенційні можливості емпатованого і те, що люди змінюються на краще, спираючись на свої сильні якості, а не на свої слабкості. Таке ставлення містить у собі відкриту готовність до будь-яких

переживань емпатованого, що мають місце в певний момент, – ворожості чи бунтарства, самовпевненості чи самоприниження. Позитивне ставлення – це прийняття іншої людини такою, яка вона є.

Позиція неоцінювання означає, що вам потрібно утримуватися від власних поглядів і позицій і дотримуватися ціннісного нейтралітету стосовно емпатованого. Багато людей займають певну позицію щодо своїх проблем і турбот, і вона може бути протилежною власним переконанням і цінностям емпатуючого. Якщо дотримуватись позиції неоцінювання, можна зрозуміти, чому та чи інша людина опинилася саме на цій позиції або так вчинила [13].

Конгруентність – уміння бути самим собою, щирість і відвертість (К. Роджерс). Конгруентність передбачає те, що ви відкрито переживатимете і виявлятимете почуття, які у вас виникають. Це означає, що власні переживання цінні для вас, що ви прислухаетесь до них, можете жити цими переживаннями, не відчуваючи перед ними страху, і здатні їх передавати.

Під щирістю розуміємо узгодженість ваших коментарів з мовою тіла, нюансами голосу, усмішкою та іншою невербальною поведінкою. Безпосередність означає зосередження на теперішньому часі (так званий стан «тут і тепер») і на Я-ТИ ставленні (де акцент робиться не на «Я» або «ТИ», а на дефісі). Безпосередність виявляється, зокрема, у використанні дієслів теперішнього часу, навіть якщо емпатований завжди говорить у минулому або майбутньому [4].

По-друге, спробуйте відповісти на запитання: «Чому людина думає або діє таким чином?» Можливо, вам не вдасться зрозуміти справжні мотиви емпатованого відразу, проте дуже важливо, щоб ви у принципі зробили таку спробу. Немає такої людини, яка б не оцінила спробу зрозуміти її з боку іншого. І немає такої людини, яку не можна було б зрозуміти. Подумайте про те, що за певних умов ви б думали і діяли таким самим чином. Ваша особиста заслуга в тому, що ви є таким, яким ви є, досить невелика. Так само, як і провина іншої людини в тому, що вона роздратована чи нерозумна, чи щось таке інше. Поспівчуйте їй замість того, щоб осуджувати.

Спробуйте створити більш-менш чіткий образ певної людини. Цей образ, напевно, зазнаватиме значних уточнень у процесі вашого спілкування, але він може бути хорошим початком для встановлення між вами взаєморозуміння.

Після того, як ви оберете відповідний образ, спробуйте приєднати до нього всю відому про цю людину інформацію і наблизити таким чином створений вами образ до реальної особи. Під час створення її образу ні на мить не забувайте про те, що мотиви, якими керується кожна людина, можуть виглядати менш або більш привабливими. Ви досягнете значно більших успіхів у спілкуванні з іншою людиною, якщо будуватимете її образ на основі привабливіших мотивів. Останнє, що вам потрібно зробити, щоб здійснити бажаний вплив, – передати об'єкту свого впливу всі ті почуття й думки, про які щойно йшла мова.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Провівши теоретичний аналіз розвитку емпатії як компонента моральної сфери особистості, необхідно зазначити, що емпатія – це розуміння іншої людини шляхом емоційного вчування у її переживання, а також чуттєво-емоційне відгукування суб'єкта на негативні і позитивні почуття – емоції іншого суб'єкта. Виділяють такі форми емпатії, як співпереживання і співчуття. Форми емпатії залежать від типу і характеру міжособистісних стосунків. Так, з когнітивною емпатією ми зустрічаємось в тих випадках, коли в процес спілкування включені інтелектуальні компоненти, і ми намагаємось співпереживати партнеру, порівнюючи його поведінку зі своєю чи знаходячи аналогічні ситуації у своєму минулому. Емоційна емпатія оснований на наслідуванні почуттям і реакціям співрозмовника. Якщо когнітивна і емоційна емпатія можлива при будь-яких типах взаємин, то поведінкова (дієва) емпатія зазвичай характерна для стосунків із близькими людьми. При цьому ми не лише мислимо (сприймаємо, розуміємо), не тільки відчуваємо (співпереживаємо), але й діємо (допомагаємо справою).

У цілому, вияв емпатії і її форма залежать як від природних особливостей особистості, наприклад, темпераменту, загальної чуттєвості, так і від умов виховання, життєдіяльності людини, її емоційного досвіду. Емпатія виникає і формується у взаємодії, спілкуванні. В основі цього процесу лежить механізм усвідомленої чи неусвідомленої ідентифікації. Остання, в свою чергу, є результатом здатності порівнювати себе, свою особистість, поведінку, стан з іншими людьми.

Аналіз проблеми дослідження показав, що є потреба у розробці корекційно-розвивальних заходів та технологій із розвитку емпатії з врахуванням типу і характеру міжособистісних стосунків на певному віковому етапі.

Список використаних джерел:

1. Айви А. Е. Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники : практическое руководство / А. Е. Айви, М. Б. Айви, Л. Саймэк-Даунинг. – М., 1999.– 243 с.
2. Ативтер И. Эмпатия, эмпатическое слушание / И. Ативтер // Психология влияния; сост. А. В. Морозов. – СПб., 2000. – С. 290–294.
3. Бреслав Г. М. Психология эмоций / Г. М. Бреслав. – М. : Смысл: Издательский центр «Академия», 2006. – 544 с.
4. Гиппенрейтер Ю. Б. Феномен конгруэнтной эмпатии / Ю. Б. Гиппенрейтер, Т. Д. Карягина, Е. М. Козлова // Вопросы психологии, 1993. – № 4. – С. 61–68.
5. Головина А. А. Психологическая технология развития эффективного эмпатического общения: учебно-методическое пособие / А. А. Головина. – Тамбов : ТГТУ, 2004. – 28 с.
6. Журавльова Л. П. Психология емпатії / Л. П. Журавльова. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
7. Кириленко Т. С. Психология: емоційна сфера особистості / Т. С. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.

8. Кротенко В. І. Проблема емпатії в психологічній літературі // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 12. (НПУ імені М. П. Драгоманова). – К., 2001. – С. 89–96.
9. Кряжева Н. Л. Развитие эмоционального мира детей : популярное пособие для родителей и педагогов / Н. Л. Кряжева. – Ярославль : Академия развития, 1996. – 208 с.
10. Мінько Т. В. Емпатія як умова розвивального впливу в міжособистісних стосунках / Т. В. Мінько // Практична психологія та соціальна робота, 2000. – № 2. – С. 20–27.
11. Парыгин Б. Д. Анатомия общения : учебное пособие / Б. Д. Парыгин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 301 с.
12. Пономарева М. А. Эмпатия: теория, диагностика, развитие / М. А. Пономарева. – Минск : Бестпринт, 2006. – 76 с.
13. Роджерс К. Психология эмоций / К. Роджерс. – М., 1993. – 304 с.
14. Ясперс К. Рациональное понимание и понимание через вчувствование (эмпатическое понимание) [Электронный ресурс] / Карл Ясперс. – Часть 2 : Понятные психические взаимосвязи. – URL : <http://www.practica.ru/Jaspers/chap11.htm>. – Заголовок з екрану.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Aivi A. E. Psikhologicheskoye konsultirovaniye i psikhoterapiya. Metody, teorii i tekhniki [Counselling and psychotherapy. Methods, theory and technology] : prakticheskoye rukovodstvo / A. E. Aivi, M. B. Aivi, L. Saimek-Dauning. – M., 1999.– 243 s. (in Russian)
2. Atvater Y. Empatiya, empaticheskoye slushanie [Empathy, empathetic listening] / Y. Atvater // Psikhologiya vlijaniya; sost. A. B. Morozov. – SPb., 2000. – S. 290–294. (in Russian)
3. Breslav H. M. Psikhologiya emocij [Psychology of emotions] / H. M. Breslav. – M. : Smysl: Izdatelskij centr “Akademiya”, 2006. – 544 s. (in Russian)
4. Gyppenreiter Yu. B. Fenomen kongruentnoj empatii [The phenomenon of congruent empathy] / Yu. B. Gyppenreiter, T. D. Kariagina, E. M. Kozlova // Voprosy psikhologii, 1993. – № 4. – S. 61–68. (in Russian)
5. Golovina A. A. Psikhologicheskaya tekhnologiya razvitiya effektivnogo empaticheskogo obshcheniya [Psychological technology for the development of effective empathic communication] : uchebno-metodicheskoye posobie / A. A. Golovina. – Tambov: THTU, 2004. – 28 s. (in Russian)
6. Zhuravlova L. P. Psykholohiia empatii [The psychology of empathy] / L. P. Zhuravlova. – Zhytomyr : Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka, 2007. – 328 s. (in Ukrainian)
7. Kyrylenko T. S. Psykholohiia: emotsiina sfera osobystosti [Psychology: emotional sphere of the person] / T. S. Kyrylenko. – K. : Lybid, 2007. – 256 s. (in Ukrainian)
8. Krotenko V. I. Problema empatii v psykholohichnii literaturi [The problem of empathy in the psychological literature] // Psykholohiia. Zbirnyk

- naukovykh prats. Vypusk 12. (NPU imeni M. P. Drahomanova). – Kyiv, 2001. – S. 89–96. (in Ukrainian)
9. Kriazheva N. L. Razvitiye emotsional'nogo mira detei [The development of the emotional world of children] : populiarnoje posobije dlja roditel'ei i pedagogov / N. L. Kriazheva. – Yaroslavl': Akademyja razvitija, 1996. – 208 s. (in Russian)
 10. Minko T. V. Empatiia yaak umova rozvyvalnoho vplyvu v mizhosobystisnykh stosunkakh [Empathy as a condition for the developmental impact of interpersonal relationships] / T. V. Minko // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota, 2000. – № 2. – S. 20–27. (in Ukrainian)
 11. Parygin B. D. Anatomija obshchenija [Anatomy of communication] : uchebnoje posobije / B. D. Parygin. – SPb.: Izd-vo Mykhailova V. A., 1999. – 301 s. (in Russian)
 12. Ponomareva M. A. Empatiya: teorija, diagnostika, razvitie [Empathy: theory, diagnosis, development] / M. A. Ponomareva. – Minsk : Bestprint, 2006. – 76 s. (in Russian)
 13. Rodzhers K. Psykholohija emocij [Psychology of emotions] / K. Rodzhers. – M., 1993. – 304 s. (in Russian)
 14. Iaspers Karl. Ratsyonal'noje ponimaniye i ponimaniye cherez vchuvstvovaniye (empatyiheskoje ponimaniye) [Rational understanding and understanding through empathy (empathic understanding)] [Elektronnyj resurs] / Karl Yaspers. – Chast 2 : Ponjatnyje psikhicheskije vzaimosvjazi. – URL : <http://www.practica.ru/Jaspers/chap11.htm>. – Zaholovok z ekranu. (in Russian)

Аннотация. В статье рассмотрены основные направления исследования феномена «эмпатия». Выяснено, что эмпатия как социально-психологическое явление – одна из самых важных характеристик эмоциональной сферы, важная составляющая гармонического развития личности, определяющая уровень ее морально-этического развития. Проанализированы основные теоретические подходы к пониманию понятия эмпатии и эмпатийности в отечественных и зарубежных исследованиях. Эмпатийная направленность рассматривается как проявление эмпатийных преимуществ, как выбор личностью тех объектов, тех сфер жизнедеятельности, относительно которых, в первую очередь, возникают эмпатийные переживания субъекта, и где наиболее ярко проявляется индивидуальная своеобразность эмпатии. Установлено, что эмпатия возникает и формируется в процессах взаимодействия, общения, в основе которых лежит механизм осознанной или неосознанной идентификации. Акцентируется, что развитие эмпатии проходит от низших инстинктивных форм к высшим социальным чувствам и обуславливается социальным влиянием, а также системой воспитательных влияний. Констатируется, что в формировании эмпатии выделяют этапы, тесным образом связанные с развитием всей личности человека, а в ней наиболее непосредственно – с системой ценностных ориентаций человека. Доказано, что выраженность

эмпатии и ее форма зависят как от естественных особенностей личности, например, темперамента, общей чувственности, так и от условий воспитания, жизнедеятельности человека, его эмоционального опыта.

Ключевые слова: эмпатия, эмпатийность, эмпатийный процесс, эмпатийное взаимодействие, эмпатийные переживания, личность, моральная сфера.

Summary. The article deals with the directions of research of a phenomenon of “empathy”. It is clarified that empathy as a socio-psychological phenomenon is one of the most important characteristics of the emotional sphere, an important component of the harmonious development of personality and determines the level of his moral and ethical development. The main theoretical approaches to understanding the notion of empathy and impatient in the context of Ukrainian and foreign research are analyzed. Empathic orientation is considered as a manifestation of empatia advantages, as the choice of the identity of those objects, of those spheres of activity in respect of which, in the first place, there empathy experiences of the subject, and where the most pronounced the individuality of empathy. It is clarified that empathy appears and forms in interaction processes, communication, which are based on the mechanism of conscious or unconscious identification. It is noted that the development of empathy occurs from its lowest forms to the highest social feelings in the result of social impact and educational influences. It was noted that there ate four stages in the formation of empathy, which are closely connected with the development of the whole personality, and in this personality with the system of value orientations, which the person develops. It is proved that the degree of empathy and its form depend on the natural characteristics of a person, for example, of temperament, general sensibility, the conditions of education, human life, its emotional experiences.

Key words: empathy, impatient, empathy process, empathic interaction, empathy feelings, personality, moral sphere.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2016

Г. П. Пустовіт, В. В. Климчук

УПРОВАДЖЕННЯ ІКТ У МЕТОДИКУ НАВЧАННЯ ТА УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Анотація. У статті визначено й схарактеризовано окремі теоретико-прикладні складові інноваційного розвитку сучасної системи позашкільної освіти, розкрито теоретичні основи, представлено підходи і результати застосування ІКТ у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу. Актуалізовано і схарактеризовано провідні ідеї в інноваційному розвитку цієї унікальної освітньо-виховної системи,